

JOGFOGALMUNK VÁLTOZÁSA (*Jogbölcseletünk az utóbbi évtizedek tükrében*)

VARGA CSABA
professzor emeritus (PPKE JÁK)

I. Jogfogalom

Egy gondolkodói életút pályáivének megítélésében a kortárs és a majdani utókor, mint külső környezet szava nyilván megbízhatóbb és véglegesebb, mint a szándékok bármiféle önvalomásszerű megidézése. Ámde a mindenkori én szubjektivitásával szemben a kortárs sem feltétlenül mentes a – habár eltérő alanyú s így eltérő tartalmú – szubjektivitástól. Ezért teljes empatikus egyetértés mellett is csodálkozással olvastam, amikor századunk hazai jogelméletének talán első monografikus áttekintése¹ egy központi szabályozással megvalósuló állami voluntarizmus racionális továbbberősítése szándékát vélte kodifikációelméleti időszakomból² kiolvashatni,³ és ennek a végletességéből érzékelt csupán némi visszalépést s teoretikus kiegyensúlyozódást a későbbi, Lukácstól ihletett jogontológiai időre vonatkoztatva;⁴ míg egy, az új igényekkel radikálisan

¹ SZILÁGYI PÉTER: Jogbölcselet. In KOLLEGA TARSOLY ISTVÁN (szerk.): *Magyarország a XX. században*. V. kötet: Tudomány; 2. alkötet: Társadalomtudományok. Szekszárd: Babits Kiadó, 2000, 39–57.

² Mai változatában VARGA CSABA: *A kodifikáció mint társadalmi-történelmi jelenség*. 2., utószóval bőv. és jav. kiad. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2002, 439. & <http://drscsabavarga.wordpress.com/jurisprudence/> és <http://www.scribd.com/doc/46271050/varga-a-kodifikacio-2000>; publikált előtanulmányai 1969-től.

³ Kedves mozzanatként előadásomat követően Szilágyi Péter írásban adta át könyvem összegzését – „Nos, ami a kodifikálást illeti, bebizonyosult, hogy a kódexképzés a formális jogracionalizálásnak a rendelkezésünkre álló feltételek között elképzelhető legfejlettebb eszköze, de korántsem valaminő panácea...” (első kiadás: 1979, 328.) – annak megjegyzésével, hogy „Te félreérted, ahogy én Téged félreértelek, aztán a kollégák félreértik, ahogy mi félreértjük egymást.” Pedig ezen összegzést ma is vállalom (mai kiadás: 2002, 378.) – ám ez leírás, persze; ámde nem szándéknyilvánítás vagy értékítélet.

⁴ VARGA CSABA: *A jog helye Lukács György világgképében*. Budapest: Magvető, 1981, 287. & <http://drscsabavarga.wordpress.com/jurisprudence/> és <http://www.scribd.com/doc/46267684/varga-a-jog-helye-lukacs-gyorgy-vilagkepében-1981>; új angol kiadása a *Contemporaneity of Lukács' Idea to Social Science Theoretical Thought (The Ontology of Social Being in Social Science Reconstructions – with Regards to Constructs like Law)*. Marília [Brasil]: 2011. – egyelőre kiadatlan – utószavával jelenik majd meg; publikált előtanulmányai 1979-től.

számot vető (s történetesen valamelyest korábban született) szemlézés a szemlélőtől magától kidolgozott jogrétegelmélet variánsához vezető utat fogalmazott meg ugyanezekben a törekvésekben.⁵

Miközben – önlvasat szerint – az egész pusztán kényszerű kerülőút volt ahhoz, hogy sorsom akkori ura, az engem egyébként pályámon megmentő Szabó Imre akadémikus intézetigazgató kifejezett tilalma ellenére az engem már egyetemista koromtól izgató⁶ *jog / nyelv / logika / retorika* közötti összefüggések körét felfejthessem, vagyis a *kölcsönhatásokban folyvást újra- és átkonvencionalizálódó emberi megértésben* találgaj meg azt a közös magot, amelyre „mesterséges emberi konstrukció”⁷ gyanánt minden formalizmus hivatkozik; amelyről nyelvünkön felhívva kommunikálunk; amelynek kapcsolatrendszeréről szükség esetén további preparálással logikai törvényszerűségeket állítunk; s amelynek a legmélyebben emberi esendőségét biztonság tudatunk ápolása érdekében – a jól bevált emberi szokás szerint – retorikai eszközökkel legyőzzük. A jog / nyelv / logika / retorika összefüggésének problematikusá tételében eleve benne rejlik egy köztük zajló kavargás, ezzel (bár a gyakorlatban éppen nem elválasztottan) *eltérő szintek*, s ebben és ennyiben egyetlen egyneműnek láttatott jelenségben is különböző *másneműségek* jelenlétének és egymásra hatásának a lehetősége és szükségképpenisége. Mindez ilyen módon előre vetíti annak a paradoxonnak az elvi elgondolhatását, hogy a jogot egyfelől *tárgyasítjuk*, másfelől viszont *voltaképpen lélet csakis meghivatkozottságában s annak hatásában mérjük*.

Már pedig ha egy ilyen rekonstrukció védhető, úgy saját fejlődésében egymásra épülhetett az az út, amely e két szakasz nyomán a bírósági folyamat értelmezéséhez,⁸ majd a paradigma-könyv problematikáiban⁹ a jog mint egyszerre *nyitott és zárt*, mert *standardizáltként utólag mindenkor igazolandó*, noha *elsődleges hivatása szerint a nap követelményeire válaszoló gyakorlati problémamegoldás-felfogásához* elvezetett. Tovább gondolva az előbbi paradoxont, olyan standard tehát a jog, ami egyfelől már a problematizálását megelőzően fennáll, hozzáférhető, és mintaszerűsítetttségében alkalmazható, miközben és másfelől igazi valója az eseti problémamegoldás. Ennek megfelelően folyamata is, logikája is kettős, hiszen egymást váltó vonatkozásokként *problem-solving* oldalára épül az utólagos *justification*, ami többnyire egy formális *demonstratio* szigorúságával lép fel.

Mindez az elgondolás ugyanakkor a maga alakot öltése idején élesen szemben állott a korszak uralkodó szemléletmódjával, hiszen ebben – bár Peschka kevésbé, mint

⁵ POKOL BÉLA: A magyar jogelmélet állapotáról. *Magyar Tudomány*, (XXXVII) 1992/11, 1325–1334.

⁶ Vö. VARGA CSABA: A magatartási szabály és az objektív igazság kérdése. [1964.] In VARGA CSABA: *Útkeresés. Kísérletek – kéziratban*. Budapest: Szent István Társulat, 2001, 4–18.

⁷ ‘künstliche menschliche Konstruktion’: GEORG KLAUS: *Bevezetés a formális logikába*. Budapest: Gondolat, 1963, 72. kifejezése.

⁸ Mai változatában VARGA CSABA: *A bírói ténymegállapítási folyamat természete*. 2., jav. és utószóval bőv. kiad. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2001, 210. & <http://drsabavarga.wordpress.com/jurisprudence/>; publikált előtanulmányai 1981-től.

⁹ Mai változatában VARGA CSABA: *A jogi gondolkodás paradigmái*. Jelentősen átdolg. és bőv. 2. kiad. Budapest: Szent István Társulat, 2004, 504. & <http://drsabavarga.wordpress.com/jurisprudence/>; publikált előtanulmányai 1995-től.

Szabó,¹⁰ Kulcsár szociológiai ténylátása¹¹ pedig kevésbé, mint Peschkanak a fogalmi marxizmusában rejlő „naiv realizmus” és az azt fenntartó lenini visszatükröződési elmélet¹² – még a klasszikus pozitívizmus filozófiai általánosításaként objektiváció gyanánt, vagyis tárgyiságában értelmezte a jogot. Szabó esetében így olyan ismeret-tárgyat kell látnunk, amelynek minden jogiként felfogható üzenete magából az objektumból/objektivációból kvázi-mechanikusan, elvileg torzulástól mentesen bontandó ki; Peschka ezt láttatta valóság-reflexióként, amelyben a társadalmi általános nyer a tipikus szintjén jogi megfogalmazást (amely transzformáció a jogalkotásban a szocialitástól indul, hogy a jogalkalmazásban paradoxikusan majd oda – de nem ugyanoda, hanem konkrétumába – érkezzék vissza); míg Kulcsár ezt eleve a normatívum (mint *Sollen*) és annak tényként érvényesülése (mint *Sein*) kettősségeként értelmezte.

Saját kodifikációs bűvarkodásom viszont éppen tudatos módszerességében már felcsillantotta a jog *nyelvi játék* jellegét¹³ – amelyben, mint utóbb már így elemezhettem,¹⁴ a jogtétélezés / gyakorlati jogalkalmazás / jogtudomány / jogdogmatika nyelvi rétegei bomlanak egymásba (logikailag előre haladó sorként egymásra épülve, felépültségében viszont ellentétes irányú hatásmechanizmust is érvényesítve); a társadalomontológiai perspektíva pedig minden ehhez képest jelenségi szintnek, így az addig ismeretelméletbe tartozóként elkülönített (a mi esetünkben: nyelvi-logikaiként megjelenített) formáknak is az *emberi praxis megszakítatlan, de megbízható kontinuitása ontikumában* történő gyökereződését mutatta. Ez pedig magát a nyelvi játékot, s benne az elsőként Friedrich Engelstől megfogalmazott mindenkori jogászi világméretű [juristische Weltanschauung] mint professzionális deontológiát emelte ontológiai öszszetevővé. Ezzel viszont nemcsak a kontinentális, angolszász (stb.) berendezkedések eltérő mivoltát jelző bírói gondolkodásmódok viszonylagos, mégis meghatározó jelentőségére adott magyarázatot, nem is csupán az adott berendezkedésben igazolás

¹⁰ SZABÓ IMRE esetében *A jogszabályok értelmezése*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1960, 618. és *A jogelmélet alapjai*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1971, 308. szélső pontjai által jelezhető teljes életmű.

¹¹ KULCSÁR KÁLMÁN esetében egyfelől *A jogszociológia problémái*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1960, 269. és *A jogszociológia alapjai*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1976, 438., másfelől a *Jogszociológia*. Budapest: Kulturtrade, 1997, 358. kifejtései által jogfilozófiailag értékelhetően behatárolt életmű.

¹² PESCHKA VILMOS esetében egyfelől *A jogviszonyelmélet alapvető kérdései*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1960, 219. és *Jogforrás és jogalkotás*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1965. 497., másfelől *A jogszabályok elmélete*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1979, 231., *Jog és jogfilozófia*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1980, 531., valamint *Appendix »A jog sajátosságához«: Tanulmányok*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó & MTA Állam- és Jogtudományi Intézet, 1993, 170. műveinek fejtegetéseitől közrefogott életmű.

¹³ E felismerés tudatosítása éppen FRIVALDSZKY JÁNOS írásának – Történelem és jogi kodifikáció. *Jogtudományi Közöny*, (LIX) 2004/8, 260–262. – köszönhető.

¹⁴ Leginkább kifejlesztetten in VARGA CSABA: *Jogdogmatika, avagy jus, jurisprudentia és társai – tudományelméleti nézőpontból.*; »Jog«, »jogtudomány«, »tudomány« – lét- és ismeretelméleti nézőpontból (Viszontválasz).; A dogmatika természetét illető kutatások lehetséges hozadéka (Hozzászólás). In SZABÓ MIKLÓS (szerk.): *Jogdogmatika és jogelmélet. A Miskolci Egyetem és a Miskolci Akadémiai Bizottság által 2006. november 10-én és 11-én rendezett konferencia anyaga*. Miskolc: Bibo Kiadó, 2007, 11–26.; 68–80.; 241–251.

(vagyis a megkívánt formalizálás) gyanánt elfogadott ún. kánonok létét tette érthetővé, hanem saját jogi berendezkedésünk pozitív jogi fundáltságát is ettől kezdve a jogiként tételezett jog / hatóságilag jogiként érvényesített jog / a társadalom spontaneitásában jogiként gyakorolt jog hármasan belül az elsőségért folyvást zajló küzdelem mindenkorai eredőjeként láttathatta.

A későbbiek során a perelmani *auditoire universelle* egyszerre merő feltételezett-ségét és kemény élettényét¹⁵ válthatta fel valamiféle *autopoiesis* működésének a kimutatása mind abban, ahogyan minden nyelvi bizonytalanság és véletlenszerűség ellenére az adott *socialitas*ra jellemző edukációban és szocializációban egyfajta *közmegértés* megbízhatóan mégis létrejön, mind pedig – és ennek köszönhetően – abban, hogy a jog a viszonylagosság igényével tényleg *tárgyasítható*, egyszerre fejezve ki a jobbiztonság szimbolikus igényét, miközben valójában és ontikus tényként számba vehetően mindenkor valamiféle átlag-folyamatosság az, ami megvalósul.

Eszerint a jog – miként bármiféle társadalmiság – alapja az emberek szociális gyakorlatának a megbízható folytonossága, működésmódja pedig a szüntelen rekonvencionalizáció. Ez utóbbiban az összetevők, konfigurációk, egymásra hatások a megismerhetetlenséggel határos állandó változás képét mutatják, összműködése végeredményként mindazonáltal – és ez az *autopoiesis* lényege – e megbízható folytonosságot mégis létrehozza.

II. Jogbölcselet

Mindennek a fejleménynek köszönhetően a kommunizmus bukása utáni idők már úgy indulhattak, hogy legalábbis saját publikációkban, majd a katolikus egyetem és jogi kara létrejöttével a létszámában növekvő saját oktatásban is a jog már döntően úgy szerepelhetett, mint *aktusoknak lényege szerint folyamatszerű versengésben előrehaladó dinamizmus*, amit pusztán ideologikusan/deontologikusan – a vitathatóság kizárása céljából – törekszik leplezni egy leegyszerűsítő kifejezőmód.

Ha az elmélet úgyszintén a gyakorlat része, úgy magától értetődik, hogy tudományművelésünk leginkább harcoss vitairatok kavargására emlékeztet, hiszen végső elemzésben nem kanonizálандóként kiegyensúlyozott végső igazságokat, hanem állandó párbeszédben az épp megelőző megnyilatkozás(ok)ra válaszoló riposztokat, azok túlhangsúlyaira ellenhangsúlyokat s egyéb (a vívásból is, a praxis versengéseiből is ismert) reakciókat, válaszmódokat foglal magába. Azaz teljes személyiségünkkel, egyéniségekként külön-külön gondolkodunk; nem pedig egy közösen elfogadandó végső szintézis jobbitásán fáradozunk. Ez pedig azt jelenti, hogy hosszabb távról visszatekintve vitáink is, szembesüléseink is véletlenszerűek. Ebből pedig most már az követ-

¹⁵ Ontologizáló folyamatrekonstrukcióként élt a mindenkorai hallgatóság (végső soron az emberiség) érvényességet biztosító feltételezésével, olyan kizárólagos közegként, amelyen belül a meggyőzés, mint olyan, egyáltalán értelmezhető. Vö. CHAÏM PERELMAN: *Droit, morale et philosophie*. Paris: Librairie Générale de Droit et de Jurisprudence, 1968. 149. Ismerteti VARGA CSABA: *Állam- és Jogtudomány*. (XIII) 1970/3, 621–622.

kezik, hogy amennyiben mindezek után a jog fogalmára rákérdeznénk, mindannyian mást és másként válaszolnánk – ám mégis talán úgy, hogy leginkább hangsúlyokban, tehát a megközelítés, a problémalátás szemszögéből adódnék különbség. Például akként, hogy a miskolci iskola¹⁶ bizonyára a dogmatikának nevezett jogász-közreműködés gyakorlati jogformálásából indulna ki, a szegedi¹⁷ pedig feltehetően réteg-felfogásban oldaná fel valamelyest azt a tárgyiságot, amelyet (itt nem említett) egyéb irányok viszont a jog fizikalitásként megragadható önazonosságának tartanak; miközben az általam felvázolt rekonstrukció a mondott folyamatszerűséget a jog *kizárólagos ontológiai létszerűségeként* értékelve éppen nem rétegeket nevesítene, hanem (jórészt az azokban nevesítetteket, mint) *pusztán analitikus módon és érvénnyel megkülönböztethető vonatkozások állandó kölcsönhatása* változó állapotait mutatná be.

Ha mindezen fentebbiekben elmondottakat egy országos hatókörű *communis opinio*ként fogadjuk, vagyis azzal a természetességgel, hogy íme, itt állunk, és ennek tudásából indulnak az új generációk, úgy problémátlannak láthatom jelenünket, ha és amennyiben új tudományos feladatok kitűzését keresi, például olyan módon és azért, hogy az interszubsztantívitás teológiai indíttatású vagy csupán antropológiai megalapozású kutatásából állíthasson fel mértékeket, miközben újraértékel eddigi standardokat, vagy hogy ebből is építkezve valóban bölcséleti-jogi végiggondolással alapozza meg egy valóságos következetességű jogdogmatikai fogalomrendszer alapjait. Abban az esetben viszont, ha történelmi perspektívából értékelnénk, úgy máris hallatlannak kellene látnunk a már ez időig elért eredményt, hiszen alig több, mint két évtized időtartamában tényleg s máris elvezetett egy statikus, kvázi-mechanikus látásmódtól a jognak minden ízében a társadalmi létezés terében lejátszódó interakciókban s interakciókként történő dinamikus megvalósulása felfogásához. Másként kifejezve, az állandóan mássá levés olyan processzualitásához, amelynek kapcsán emberi vágyunknak, mely változatlanul biztonságra s ennek elérése érdekében megragadható fogódzók találására törekszik, külső meghatározások/meghatározódások látszata helyett most már valamiféle pillanatnyilag rögzíthető állapot feltárásával kell beélnie.

E nézőpontváltozás a mi tudományunkban nagyban-egészében bevégeztetett – akkor is, ha erről a brit gyökerű analitika felbukkanó hazai visszhangjai nemigen vesznek tudomást. Ámde nem egyszerűen ezért szükséges az új irányokban történő nyitás, hanem mindenekelött azért, mert már maga az eddig megtett út is mindmáig úgyszólván követhetetlennek bizonyult ún. tételes szakjogágaink képviselői számára. Igazi sikernek egyedül hallgatóink körében számíthatott, akik nemcsak felfoghatónak ítélték, de évtizedek múltán is boldogan térnek vissza egykori *alma materükhöz* annak elmesélt élményével, hogy egy ilyen távlatos megközelítés mennyire segítette a pozitíviztikus önbezárulkozásában perspektívatlanná váló, mert a betűjog fétisébe

¹⁶ Leginkább SZABÓ MIKLÓS tollából, vö. *Ars iuris: A jogdogmatika alapjai*. Miskolc: Bíbor Kiadó, 1995, 313., *A jogdogmatika előkérdéseiről*. Miskolc: Bíbor Kiadó, 1996, 309., valamint *Trivium: Grammatika, logika, retorika joghallgatók számára*. Miskolc: Bíbor Kiadó, 2001, 264.

¹⁷ Vö. leginkább POKOL BÉLA: *A jog szerkezete*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Kutató Intézet, 1990, 226. [mai állapotában Budapest: Rejtjel, 1998, 267.], az alapállás további finomításával együtt.

visszamenekülő hazai joggyakorlat csapdahelyzeteiből történő legalább szellemi kiemelkedésüket. Ilyen körülmények között viszont a fent vázolt irányokban történő nyitás legalább annyira taktikai, mint stratégiai jelentőségű követelmény; nem csekély mértékben csupán arra szolgál, hogy a jogi szakmák közötti szolidaritásérzés kihunyása ellenszereként ott legyen közös jogtudományunk palettáján.

Hazai jogelméleti gondolkodásunkból leginkább az összehasonlító történeti civilizációs/kulturális egybevetéseket,¹⁸ jelszavainkban ezen állítólag globális faluvá egyneműsítendő világtrendek sűrűjében a valóban univerzális s az eddig kialakult formációkban megőrződött és továbbra is erősödő partikularitás szembenállásának mélyen filozofikus társadalomelméleti elemzését,¹⁹ valamint a bekövetkezett változások érzékeny távlatos elemzését hiányolom.²⁰ Mintha nem érzékelnénk sem az amerikai vagy nyugat-európai fejlemények valóságos horderejét,²¹ sem pedig az európai jog nevében megkísérelt új hatalomkiterjesztési gyakorlatok mélyebb, és tudatosodásának elmaradása esetén számunkra egykönnyen veszélyessé váló összefüggéseit.²²

Nem véletlen hát, ha honi tudományművelésünkben a perspektívát voltaképpen nem tágító, bár teoretikus köntösben megjelenő újgyakorlatok száma esetleg sokszorosan meghaladja a valóban feltáró művekét, miközben megérdemelten gondolhatunk arra, hogy összvolumenében jogi teoretikus buzgalmunk érdekes is, színes is, sőt megújuló is és elmélyült is – akár régióin belülre gondolunk, akár más régiók teljesítményével vetjük ezeket össze.

III. Következtetés és morális tanulság

Az imént vázolt fejlődési ív voltaképeni jelentősége azonban tárgyalásunkban mind ez idáig még megnevezetlen maradt.

¹⁸ Ez az ún. *comparative legal cultures* és a *comparative judicial mind* művelése keretében zajlik. Vö. VARGA CSABA (szerk.): *Összehasonlító jogi kultúrák*. (Budapest: [Osiris], 2000, xl+397. és VARGA CSABA: A bírói döntéshozatal »fekete doboza« és a joguralom – az európai egységesülés s a globalizáció távlatában. *Magyar Filozófiai Szemle*, (53) 2009/1–2, 96–117. & *Romániai Magyar Jogtudományi Közlöny* [Kolozsvar], (VII) 2009/1, No. 14, 5–13.

¹⁹ Vö. pl. VARGA CSABA tollából *Jogállami átmenetünk. Paradoxonok, dilemmák, feloldatlan kérdések*. Budapest: [AKAPrint], 1998, 234. & <http://drsabavarga.wordpress.com/jurisprudence/> és *Jogállami? átmenetünk?* Pomáz: Kráter, 2007, 241.

²⁰ Pl. VARGA CSABA: *Válaszúton – húsz év múltán. Viták jogunk alapjairól és céljairól*. Pomáz: Kráter, 2011, 256. Diszciplínánkból kitekintéssel lásd pl. még POKOL BÉLA: *Média hatalom. Válogatott írások*. Budapest: Windsor, 1995, 197.

²¹ Pl. VARGA CSABA: Joguralom? Jogmánia? Ésszerűség és anarchia határmezsgyéjén Amerikában. *Válóság*, (XLV) 2002/9, 1–10. & <http://www.valosagonline.hu/index.php?oldal=cikk&cazon=326&lap=0> és in MOLNÁR KRISZTINA (szerk.): *Az év esszéi: 2003*. Budapest: Magyar Napló, 2003, 99–114. Diszciplínánkból kitekintéssel lásd pl. még POKOL BÉLA tollából *Globális uralmi rend*. I–II. Budapest: Kairosz, 2005/2008, 205+180., *Moráleméleti vizsgálódások: A közmorál elméleti elűntetésének kritikája*. Budapest: Kairosz, 2010, 159., valamint *Európa végnapjai: A demográfiai összeroppanás következményei*. Budapest: Kairosz, 2011, 210.

²² Pl. VARGA CSABA: *Jogrendszerek, jogi gondolkodásmódok az európai egységesülés perspektívájában*. (Magyar körkép – európai uniós összefüggésben). Budapest: Szent István Társulat, 2009, 282.

Nos, Szabó Imre az általa kevésbé becsült, de a kor hangját bolsevikiként megszólaltató Lukács nyomán²³ már az irracionális önkényeként, potenciális fasizmusként ítélte meg²⁴ két háború közötti elődeinek²⁵ a jog absztraktuma és az eset konkrétuma közti óhatatlan feszülés logikai áthidalhatatlanságára irányuló figyelmeztetéseit. A következő generáció képviselőjeként lényegesen enyhített ezen Peschka, de sem a kortárs angol–amerikai fejleményekben,²⁶ sem az egzisztencialista jogfilozófia szituációtanában²⁷ mégsem láthatott mást, mint a polgári törvényességfogalom válságba kerülését. Ugyanaz a helyzet tehát, mint amivel már korábban találkoztunk: Szabóhoz képest Peschka oldott, de végső soron a szabói paradigmán belül maradt. Ám a harmadik generáció már látószöveget változtatott, és egyenesen a király mezítelenségét érte tetten mindebben, hiszen önmaga ellen fordította ezt, mint szűk látókörű bírálatot – egyszerűen a törvényi pozitívizmus utóéletének makacsságát mutatva ki közvetlen elődeiben.

Fontos azonban látnunk, hogy látszólagos teoretikus nüanszírozásunk éppen nem fogalmakról, hanem *eldologiasított idoljaink, így a jog formaisága mögött a mindenkori emberinek és különösen a jogász visszavonhatatlan személyes felelősségének a visszavételéről* szól. Arra kíván rádöbenteni hát, hogy „ember rejlik a gépezetben”. Tehát akármilyen áll is a jog kanti meghatározhatatlansága – enigmája – mögött,²⁸ ezt *mi mozgatjuk*; és azáltal mozgatjuk, hogy *felhívásával/aktiválásával rekonvencionálizáljuk*, amivel egyszersmind óhatatlanul *transz-konvencionálizáljuk* is. A jognak a tárgyiságában vett minemősége ezzel zárójelbe kerül. Hiszen bármi legyen is, az, ami a jog, nem lehet más, mint csakis embertől mozgatott.

Végső összegzésben ezekből a felismerésekből adódik a jog ontológiai léte; következőképpen bármi egyéb, amit korábban rendszerint a jogfogalom összetevőjének tartottak vagy olykor ma is tartanak, aligha tekinthető másnak, mint merőben analitikusan megkülönböztethető vonatkozásnak vagy ilyenek sorának.

²³ LUKÁCS GYÖRGY: *Az ész trónfosztása. Az irracionalista filozófia kritikája*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1954, 696.

²⁴ SZABÓ IMRE: *A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1955, 533.

²⁵ Leginkább MOÓR GYULA: *A logikum a jogban*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1928, 47., HORVÁTH BARNA: *A jogelmélet vázlata*. Szeged: Szeged Városi Nyomda és Könyvkiadó Rt., 1937. xxvi+265., és különösen SZABÓ JÓZSEF: *A jogászai gondolkodás bölcselete*. Szeged: Szeged Városi Nyomda Rt., 1941, 71.

²⁶ Vö. – PESCHKA i. m. [12. jegyzet] kapcsán – VARGA CSABA: A »Jogforrás és jogalkotás« problematikájához. *Jogtudományi Közöny*, (XXIV) 1970/9, 502., 509., amely kritika óvatlan gyakorlása évtizedekre előre meghatározta ama támogatás visszafogottságát, amit utóbb a szerzőtől mint főnöktől és kollégától bármikor is kaphattam.

²⁷ PESCHKA VILMOS: *A modern jogfilozófia alapproblémái*. Budapest: Gondolat, 1972, 392.

²⁸ A címben jelölt kérdéstről a háború utáni időktől kezdve kísértem meg összefoglalást országosan is, az akadémiai jogtudományi kutatásokra koncentráltan is, VARGA CSABA: A szocializmus marxizmusának jogelmélete: Hazai körkép nemzetközi kitekintésben. In VARGA CSABA: *Jogfilozófia az ezredfordulón: Minták, kényszerek – múltban, jelenben*. Budapest: Szent István Társulat, 2004, 251–302. [és rövidítve In VARGA CSABA (szerk.): *Marxizmus és jogelmélet. Világosság*, (XLV) 2004/4, 89–116. & <http://www.vilagosság.hu/pdf/20041124144450.pdf>], illetőleg VARGA CSABA: A jog talánya: hat évtized vitái. *Állam- és Jogtudomány*, (LI) 2010/1, 121–136.

Egy ilyen felismerés nélkül aligha gondolható társadalmi újraépülés. Enélkül a jogászi bölcsesség, a hivatás éthosza kívánalmáról is aligha beszélhetnénk. Hiszen ennek révén a mindennapi jogászi gyakorlat legfőbb mozgatójáról értekezünk; és csakis büszkék lehetünk, ha e felismerés lényegiségéből át tudunk és tudunk valamennyit sugároztatni hallgatóinkra is, a jogi képzésben számunkra nyíló s aligha lebecsülendő felelősségű alkalmakon keresztül.